

UOT: 821.512.162(091)

Lütviyyə Əsgərzadə*

ƏDƏBİ-İCTİMAİ FİKRİMİZDƏ İDEYA-YARADICILIQ QÜTBLƏŞMƏSİ (1920-30)

Açar sözlər: 1920-1930-cu illər ədəbiyyatı, ədəbi-ictimai fikir, yaradıcılıq qütbləşməsi, "yeni insan", "yeni şeir"

Key words: 1920-1930s literature, literary-social thinking, polarization of creativity, "new human", "new poem"

Ключевые слова: литература 1920-1930 гг., литературно-общественная мысль, творческая поляризация, «новый человек», новая поэзия

XX əsrin əvvəllərindəki məfkurə mücadilələri Şərqdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə sonlandı. Bu, Azərbaycan milli düşüncəsinin intibahının parlaq tarixi təzahürü idi. Cəmiyyətdə baş verənlər Azərbaycan ədəbiyyatında (XX) iki fərqli yaradıcılıq metodunun, iki ədəbi cərəyanın – realizm və romantizmin yaranmasına, inkişafına da şərait yaratmış oldu. Sovet işğalına qədər hər iki cərəyanda milli özünüdərk aparıcı olsa da, təəssüf ki, milli düşüncə 1920-ci il 28 Aprel işğalına – "qırmızı qaranlıqlar"a qədər davam etdi. Lenin məhkum millətlərə müqəddəratlarını təyin etmə azadlığı vəd etsə də, Qırmızı ordu Azərbaycanı işgal etdi. Qorxunc totalitar ideoloji basqı bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatımıza da sirayət etdi. Oktyabr inqilabından (1917) sonra Rusiyada yaranan proletar ədəbiyyatın Azərbaycana ayaq çəməsi ilə ədəbiyyatı, sözü siyasiləşdirən sovetlər "formaca milli, məzmunca sosialist" ədəbiyyatının qarşısına sovet əxlaqlı, sovet düşüncəli, imansız, ateist sovet adamı – "Yeni insan" formalaşdırmağı məqsəd qoydular. Çünki "yeni şeir"in yaranması üçün öncə sovet ruhlu "yeni insan" yaratmaq lazım idi. Bunun üçün də Azərbaycanda milli olan – dil, din, ədəbiyyat, mədəniyyətin üstündən xətt çəkdilər. İkiyə bölünmüş ədəbiyyat "Yaşıl qələmlər" və "Qırmızı qələmlər" olaraq rənglərlə də ayrıldı. Ədəbiyyatın "qırmızı" və "yaşıl"la "rənglənməsi" onun inqilabi (qırmızı), Turançılıq və islam (yaşıl) qolunun ifadəsi idi. Milli dəyərlərə sahib çıxanlar "Yaşıl qələmlər"də, sovet düşüncəsi ilə yazıb-yaradanlar "Qırmızı qələmlər"də toplanmışdı. Lakin bu da hələ son deyildi. Həyatda və sənətdə sosialist inqilabını başa çatdırmaq üçün şüur və psixologiyalarda maarifçi və tənqidi realizmdən fərqli olaraq yeni bir "izm", sosialist realizmi modeli yaradan "proletariat diktaturası sənətkardan da sosialist realizminə sadıq qalmağı tələb etdi və bu doktrina, getdikcə ideoloji buxova çevrilməyə başladı" [1, s.7-8]. Belə cəmiyyətdə nə qədər təhlükəli olsa da əsl ədəbiyyat yaradanlar da vardı və belə bir cəmiyyətdə azad ədəbiyyat yaratmaq qəhrəmanlıq idi. Ancaq nə qədər mənəvi təqiblər, siyasi vahimə davam etsə də, o mənəvi təqiblər, o siyasi vahimələr fəvqündə duran azad ədəbiyyat da bir boy ucalıb. Səməd Vurğun Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Kobanın (Stalinin) "mərd obrazları"nı da yaradıb, Şaumyanı da mədh etməyi unutmayıb, "bizi ağ günlərə çıxaran" zamanın bayraqdanna – Kommunist partiyasına da poema yazıb. Amma "Vaqif" kimi bənzərsiz əsər də onun qələmindən çıxıb, onlarca siyasətdən uzaq lirik-fəlsəfi şeirlər də. Süleyman Rüstəm "Ələmdən nəşəyə" də yazıb, yüzdən çox partiyalı mədhiyyələr də. Amma xalq taleyi ilə bağlı "Cənub şeirləri"ni də Süleyman Rüstəm yazmışdır. Rəsul Rza kimi istedadlı bir sənətkar da bu inamdan xilas ola bilməyib. Görəsən, Stalin mükafatına layiq görülən "Lenin" poeması yaşayacaq, yoxsa "Rənglər silsiləsi" və ya "Rekviyem" tipli şeirləri? [1, s.7-8]. Bu gün Rəsul Rza deyərənkən ilk yada

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

düşən vaxtı ilə misra-misra əzbərlədiyimiz, yüksək bir pafosla söylədiyimiz "Lenin" poeması deyil, "Rənglər silsiləsi" olur.

1920-30-cu illər ədəbiyyatında da "yeni insan" obrazı və "yeni şeir" də ictimai-tarixi şəraitin yaratdığı zərurət nəticəsində yaranmışdır. Gərgin mübahisələrlə müşayiət olunan bu proses, 1932-ci ildə sosializm realizmi adını almışdır. Təbii ki, "yeni insan", "yeni şeir" in yarandığı ədəbiyyatımız bu qəlibə uyğun təncidçilərin yaranmasını da tələb edirdi. Yarandı da. Yeni ictimai-tarixi şəraitin yabırdan doğar" təfəkkürü ilə Azərbaycan cəmiyyətində sosialist realizmi yaratmaqda israrlı idilər və sonra buna nail oldular. İlk dəfə sosialist realizmi termini milli ədəbiyyatşünaslığımızda 1933-cü ildə, Azərbaycan Sovet Yazıçılar Cəmiyyətinin plenumunda H.Nəzərinin məruzəsində dilə gətirilmiş, bir il sonra isə (1934) bu metod Sovet Yazıçıların I Ümumittifaq qurultayında sovet ədəbiyyatının başlıca metodu elan edilərək, elə oradaca da ayrı-ayrı məruzə və çıxışlarda prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. "Kommunist ideali işığında kapitalizmdən sosializmə keçid dövrünün sənətdə və ədəbiyyatda inikası" [2, s.5] olan "sosialist realizmi" əslində siyasi ədəbi cərəyan idi.

"Sosialist realizmi sovet bədii ədəbiyyatının və sovet tənqidinin əsas metodu olaraq sənətkardan gerçəkliyi inqilabi inkişafa doğru və tarixi konkretliyi ilə təsvir etməyi tələb edir. Burada bədii təsvirin həqiqiliyi və tarixi konkretliyi zəhmətkeşləri sosialist ideyaların ruhunda dəyişdirib təbiiyə etmək vəzifəsi ilə uyğunlaşmalıdır. Sosialist realizmi bədii yaradıcılığa geniş təşəbbüskarlıq göstərmək üçün, müxtəlif formalar, usullar, janrlar seçmək üçün fəvqəladə imkan verir" [3, s.110]. Yəni sosialist realizmi metodu ədəbiyyat və sənətə Leninin ideyi kimi, proletar işinin "vintçiyi", "təkərçiyi" funksiyasını yerinə yetirməyə, bir mexanizm kimi partiyanın siyasətini həərəkətə gətirməyə məcbur edirdi. Bu zaman əvvəlki sənət nümunələri də sosialist realizmi modelinə uyğunlaşdırılıb, bu qəlibə uymayanlar isə məhv edilirdi.

"Yeni insan" konsepsiyasından yaranan yeni ədəbiyyat yeni həyatdan ilhamlanan "yeni insan" qəlibinə daha tez uyğunlaşan "gənc beyinlər" hesabına yaranırdı. Marksist-leninçi estetika və tənqid yeni yaratdıqları (1933) sosialist realizminə "gənc beyinlər"i cəlb və onları Kommunist partiyanın təbliği ilə məşğul olmağa sövq etməkdə qətiyyətlidi. Çünki bu gənclərdə daha əsas alınırdı: H.Cavid, Ə.Cavad, A.İldırım, S.Mənsur bu ideologiyaya qətiyyətlə uyğunlaşmırdılar, sosialist realizmi ideologiyasına sədaqət göstərənələr Kommunist partiyanı, Lenini, Stalini seirilər, məhnu ilə mədh edirdilər və az zamanda məşhurlaşırtdılar. "Yeni həyat"ı alqışlamaq onları üçün yenilik, novatorluq idi. Gənc S.Rüstəm "Ələmdən nəşəyə" kitabında "gülə-gülə" "ələmdən nəşəyə keçdiyini" elan edirdi.

*Yeni həyat başlayarkən üzümüzdə gülməyə.
Keçdim artıq gülə-gülə, mən ələmdən nəşəyə! [4, s.36]*

Bu "yeni insan" obrazını və "proletar nəşəsinə" yüksək qiymətləndirən Əli Nazim gənc şairin kitabına yazdığı resepsiyasında kitabı "ədəbiyyatda yeni bir səhifənin embleması" adlandırdı. Bu hissələr, "yeni insan" və "proletar nəşəsi" ədəbiyyata yeni gələn S.Vurğunun, R.Rzamin, N.Rəfibəyli-nin, Ə.Fövzinin, A.Farucun, M.Rahimin, M.Müşfiqin və b. şeirlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Proletar şeir, məhz onların sayısında inkişaf edib, güclənirdi. 1927-ci ildə türk şairi N.Hikmətin Bakıya gəlməsi, burada "Günəşi içənlərin türküsü" şeirlər kitabının çap olunması da bu istiqamətdə əsaslı rol oynamışdır. "Günəşi içənlərin türküsü"ndan ilham alan Əli Nazim "Günəşi içirik, günəşlə-nirik" adlı məqaləsində "kitab gəncliyimizin əsas nəğməsi olmalıdır, – deyə "yeni şeir", "yeni vəzn" haqqında öz hökmünü verir. Ideologiyaya xidmət üçün bu hökm avazsız idi. Əli Nazimin "gəncliyin əsas nəğməsi" olmalıdır, – hökmünü verdiyi kitabda şeirinə yeni dövrün revanşizmini yansıdan N.Hikmət yazırdı:

*Mənə bax,
Hey Avanaq!*

ANAS

*Institute of Literature named Nizami Ganjavi
Azerbaijan Literary Studies, 2019. № 1*

*Əlindən o ziriltiyi buraxsana
Sənə uc təlibdə,
Uç sığsa bəlibül ötən,
Uç telli saz,
Yarazma! [5, s.17]*

Saz sənətinə etinasızlıq göstərən, aşığa "Hey avanaq", – deyə müraciət edən Nazimin bu şeirindən təsirlənən gənc S.Rüstəm, "Oxuma tar" şeirində milli musiqi ələtimiz olan tara "Oxuma tar", "Səni istəmir, proletar", – deyə hökm verirdi. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu zaman özünün deyil, proletariətin tar izləmədiyini vurğulayırdı. Nazimin, Rüstəmin səsinə səş verənlər "tan yeni cəmiyyət", "yeni sənət" üçün gərəksiz sayınlara da deyildi. Ancaq ikiyə bölünmüş Azərbaycan şeirində, bu gənclərin içərisində qəlib milli duyğularla aşıb-daşan M.Müşfiq də var idi. Bu məsələdə Müşfiq, nəinki S.Rüstəmlə razılaşmır, ona qətiyyətlə "Oxu tar" şeiri ilə cavab verirdi. "Oxu tar", "Oxu tar", "Səni kim unudar!?" [6, s.122].

Bu cavab, yalnız milli musiqi ələtinin qorunması məqsədi ilə deyil, bütövlükdə hər şeyə mark-sist sosiologizmi nəzəri ilə baxan, ədəbiyyata, sözsə siyasi don geydirən. Sovetlərə – 20-30-cu illərdə proletkultçu nihilizmə – milli mədəniyyəti inkar edənlərə idi. Dövrün səirləri içərisində ən mübahisəli görünən M.Müşfiq olsa da şairin "Oxu tar" şeiri bu mübahisələrə verilən ən tutarlı cavabıdır. Çünki "Oxu tar" şeiri ilə milli musiqi ələtimizi müdafiəyə qalxan, "Özümüzü oymayalım, Fuzuliyə dəyməyəlmiş", – hökmünün vərən, bəzi şeirlərində müasirləşmə şüarını da poetik səviyyədə təcəssüm etdirən Müşfiqin şeirində yeni həyatın tərənnümü əks olunsada bunlar zahiri xarakter daşıyır.

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulanda Müşfiq 14 yaşında idi. Təbii ki, cəmiyyətdə gedən yenilikləri heyrətlə izləyirdi, ancaq bununla yanaşı, Müşfiq milli dəyərlərimizə sədaqətli idi. Doğrudur, Müşfiq haqqında yazılan kitab və məqalələrdə bu haqda qəti bir hökm vərən olmayıb, ancaq Müşfiq həqiqətə milli sovet quruculuğunu tərənnüm edirdi, yoxsa gözəl günlərin, bolşeviklərin vətənimizdən dəf olub getdikdən sonrakı günlərin arzusu ilə bu misraları yazırdı:

*Mənim könülüm deyir ki,
Hələ bunlar nədir ki...*

"Gözəl günlər, şanlı günlər, şən günlər, yoluna düşən günlər, hələ qarşımızdadır" [6, s.149]. Çünki Müşfiq bir Hüseyn Cavid heyranı, Əhməd Cavad aşığı idi. Milli dəyərlərə bağlılığına görə Hüseyn Cavid və Əhməd Cavadla məsləkləşdi olduğu görə itiham edilən Müşfiqin bu şeiri yazması, könlünün səsini dinləməsi, cəmiyyətdəki yenilikləri gördüyü halda "gözəl günlərin", "yoluna düşən günlər" in qarşıda olduğunu vurğulaması, məhz bu duyğularla yazıldığı təsdiq edir. "Oxu tar" şeirini yazan, Hüseyn Cavid və Əhməd Cavad kimi milli düşüncə sahibləri olan və yolda olumə gedən böyük insanlarla dostluq edən, sonra bu dostluq uğrunda ölümə gedən Müşfiq sosializmi alqış-laya bilməzdi. Müşfiqin tutulma və güllənlənməsi səbəb bu kimi nəhəng insanlarla dostluğu idi. Bunu həbs edənlər də bilirdi, onun yazdıqlarını saf-çürük edənlər də. Gənc şairin milli dəyərlərə bağlılığı xalqı milli kökündən qoparıb beynəlmillət sosializm şüarlarına təhrik etməyə çalışsada sovet-lərə qarşı çıxaraq yazdığı şeirində özünü o qədər yüksək şəkildə göstərir ki, yazılmasından uzun il-lər keçməsinə baxmayaraq, oxucunu inandırır ki, "Oxu tar" şeirini yazan Mikayıl Müşfiqin könlü-nün dedikləri başqa imiş. O, köhnə dünyaya aid edilən musiqi ələtimizin öleyhinə olanlara qarşı tan böyük bir maharətə "geniş kütlanin acısı, şərbəti, əlovlut sənəti", ən əsası da "ələndəki silah" kimi təqdim edir:

*Sən bu gün silahsən ələmdə,
Deyirə bilərəm! [6, s.122]*

AMEA

*Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019. № 1*

Tan əlində "silah" edən şair keçmiş qəlbindən sildiyyəne deyil, gizlədiyyəne işarə edir. Bu zaman keçmiş gülcəyə aparmaq üçün silah "tar"dir. 1930-cu illərin əvvəllərində başlanan proletkult kampaniyalarında Müşfiq yalnız milli musiqi alətimiz olan tara deyil, M.Füzuli əleyhinə söz deyənlərə qarşı sağlam mövqeyə nümayiş etdirərək, "Özümüzü öyməyəlīm, Füzuliyə dəyməyəlīm" – hökmünü verir. M.Müşfiq nə qədər öz şeirini "varlığın rəngi və ahləngi" adlandırsa da, onun poeziyası "bəzən plakat və şüarçılığa tam zidd olub, dərin mətləb və qənaətlərdən xəbər verir" [7, s.46-49]. "M.Müşfiq şeirinin sosializm realizmi qəliblərinə aid olunub-olunmamasından aslı olmayaraq, dövrün ədəbi tənqid bu şeirin "yenilikçi", "virtuoz", "novator" səviyyəsini inkar edə bilməmişdir" [7, s.46-49].

Fikir və düşüncə etibən ilə M.Müşfiq mütəfəkkir Cavidin tələbəsi idi. O, üstünə qarşı çıxma bilməzdi.

Ədəbiyyatda olduğu kimi, tənqiddə, düşüncədə də ikləşmə meyilləri özünü güclü şəkildə göstərirdi. "Bölshevik yazı"nı şeirə gətirən, "şeirini bu günün şeiri" adlandırən gənc şairlərin yaradıcılığında lirik qəhrəman yeni həyatın quruculuq və mübarizə pafosundan yararlanırdı. Bu baxımdan R.Rzamin manifest sayılan "Bölshevik yazı" şeirindəki duyğular diqqətkicidir.

Bir səs deyir:

- Rza durma!

- Rza yaz!

- Yaz yaz!

Qarşı gündən gülümsəyən

- Yaraşlıq yaz yaz! [8, s.17].

"Mübarizə bu gün də var, yarın da, mən də onun ən ön sıralarında", – deyər poetik manifestini bəyan edən R.Rza da şeirini "bugün"ün şeiri adlandırır:

- Mənim şeirim bu günün,

- Bu gündür mənim şeirim [8, s.18].

Göründüyü kimi, XX əsrin 20-30-cu illərində ədəbiyyat ikiye bölünmüşdü. İkinci bölünmüş ədəbiyyatda ədəbi mövqelərinə sədəqətli olan romantizm nümayəndələri sosializm realizmindən çıxış edən şairlərdən fərqli olaraq, zamanı məhz öz idealları işığında dərk və təqdim etməyə çalışırdılar. H.Cavid, Ə.Cavad kimi nəhənglərin sosializm cəbhəsindən kəskin tənqiddə tuş gəlməsinin əsas səbəbi də bu idi. Rəsul Rzamin "Bölshevik yazı"nı onun manifesti adlandırdığımız kimi, yaradıcılıq konsepsiyasını "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir", – şəkildə ortaya qoyan, Vətən və millət ideali uca tutan Hüseyn Cavidin "Mənim tanrım" şeirini isə, ümumilikdə romantiklərin manifesti də adlandırma bilərəm. Milli ideala daha çox sadiqlik göstərən romantiklərin sosializm ruhunda ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərə birbaşa qarşımaq istəməməsi "Bən fəqət hüsnü xüdə şairiyəm", "Yerə enmədən əmə sahiyyəyim", – deyər özünü "Səmə şairi" adlandıran Cavidin yerə enmək istəməməsinin nüvəsində vətəninə baş verənlərə biganəliyi deyil, yad millətlər tərəfindən yerə oynanan oyunların görmək istəməməsi, özümüzdən-özümüzdə başlanan "hücum"da iştirak və proletar ideologiyasını qəbul etməməsi dayanırdı. Yerə baş verənlər, Azərbaycanın bölsheviklər tərəfindən işğal, ədəbiyyatda gedən siyasiləşmə oyunlarına baş qoşmayan Cavid "Mənim tanrım" şeirində bütün bunları dilə gətirir, milli idealdan çıxış edərk yazırdı:

*Həzz etməm firqədən, cəmiyyətdən,
Zövq almam hərbdən, siyasətdən,
Bir şey düyməm fəlsəfədən, hikmətdən,
Mənim ruhum gözəllikdir, sevgidir [9, s.130].*

Ürək ağrıdan haldır ki, Caviddən fərqli olaraq gənc müsavətçi Cabbarlı özünə yeni yaradıcılıq yolu formalaşdırırdı. Dövrün ədəbi tənqidi isə, hər iki sənətkarın "poetlər inqilabının və proletar diktatorluğunun nə demək olduğunu anlamadıkları" fikrində idi. Əli Nəzimin fikrinə, "Şeyda" ilə

azacıq bu yola girmək təməyilü göstərmək istəyən Hüseyn Cavid aldığı vəzifənin önündə aciz qaldığını görəncə əvvəlki yoluna döndüyü kimi, "Ayдын", "Oqtay Eoğlu"su ilə burjuva cəmiyyətinə etiraz nümayiş etdirən Cəfər Cabbarzadə də inqilabçı tiplərini idealist və utopist bir şəkildə qoyaraq ... inqilabı olduğu kimi deyil, istədiyi kimi, xəyal görmək və göstərmək istədiyini sezdirdi" [10, s.61-62]. Dövrü vəsf etməyən, sovetləri aqlaşmayan, yaradıcılıqları tənqidçilər tərəfindən zərgər incəliyi ilə incələnən romantiklərin bu ovqatı dövrü "anlamamaq" kimi dəyərləndirilir, subyektiv amillərə bağlanılır, şairlərin yaradıcılığında "həyatdan narazılıq" motivləri axtarılır. Hər yeni əsərində romantizmin varlığı yenidən doğulan Cavidin dramaturgiyasında da öz "dayaq"larını axtaran sovet ideologiyası onu "köhnə dünya"ya qarşı qoyurdu. Yenica qurulan Sovetlərin üçüncü ilində bölshevik D.Bünyadzadə "Müsavətlərə cavab" məqaləsində Cavidə bəhs edərk yazırdı: "Ədəbiyyat əlində böyük simalardan olan Hüseyn Cavid kimi şəxsənd xəbəriniz yox idi. Siz onun əsərlərini vəzi-səhnə etmədiniz. Çünki həmin əsərlər din, zülmət və zulma qarşı yazılmış əsərlər idi. Biz bu kimi ədiblərin fəaliyyətini tövsi edərk, ən yaxın zamanda ümum qarşısında onlara rəsmi-təzim edəcəyik" [11, s.152]. Bu sözlərdən ə sonra eyni qəzetin ("Yeni fikir") sahifələrində Ə.Şərifin bu sözləri öz əksini tapır: "Hələ tarix Hüseyn Cavidə əl verməyibdir. Şairimiz bir tərəfdə oturub əsərlərini yazır. Tarix isə qulaq asır və gözləyir. Şəksiz, tarix vaxtında onu sənət mühakiməsinə alacaq, təbiətin ona verdiyi qüdrət və istedadın hesabını istəyəcəkdir" [11, s.138]. Bu Cavidin "Peyğəmbər" əsərini yazdığı və "yərə enmədən əmə sahiyyəyim", – fikrini bəyan etdiyi vaxtdan ə sonra idi. Bu dövrə Cavid yaradıcılığına böyük həssaslıqla yanaşan, ədibin əsərləri haqqında ("Şeyx Sanan", "Maral", "Şeyda") mülahizələr yazan, bununla da Cavidünasılığın əsasını qoyan tənqidçi H.Zeynalı idi. Tənqidçi "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrini" məqaləsində əsərin ideyasını müəyyənləşdirərək yazır: "Cavid Peyğəmbərlə öylə imanlı və qənaətli məhkəmə bir tip yaratmaq istəmişdir ki, o adam öz fikrinə və idealına bütün vicdanla inanmış və məqsuduna çatmaq üçün hər bir şeydən: məftuni olan gözəllərdən, eşqdən, məhəbbətdən, eys-ışrətdən və hətta əziz çünəndən belə keçmiş, yalnız sarıldığı haqqı təbliğ etməkdə əzm və səbat göstərməmiş olsun. Böylə bir tipi təsvir etməkdə də qalmayır, bəlkə Cavidin fikri biz ə da inkişaf edir. O göstərir ki, yalnız böylə bir adam öz əmalına vasil və niyyətə də fəth və zəfərlərə nail ola bilər" [12, s.52]. "Peyğəmbər" də Cavidin öz ətrafına, cəmiyyətdə gedən oyunlara münasibətini sezan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: "Fəqət oxucu və ya dinləyicilər, haqlı olaraq burada "kommunist cənnəti" içindəki realitiyi görürlər. Bir təqim cahillərin ayaqları altında insanlıq haqları çeynənənlər onlar deyilərlərmi? "İmansızlıqda haqiqət", "bilgisizlikdə mərifət" görənlər kəndilərinə müsəllət olan bu xamlandı tə kəndiləri deyiləldir" [13, s.316].

Məfkürəyə və üslubuna sadiq qalmış mütəfəkkir sovetlər sonrakı yaradıcılığında da ("Topal Teymur", "Knyaz", "Xəyyam", "Səyavus") eyni üslubda davam etmişdir. "Topal Teymur" da "türklüyün dünya xəritəsindəki yerinə diqqət oydan" ədib, "Knyaz" da gürcü mühacirlərinin fonunda vətən problemini qoymuş və mənf bölshevik obrazı – Antonu yaratmışdır. Oxucuların cərayən edən ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyətinə cəlb edən Cavid sovet ədəbi tənqidini qəna edə bilməzdi. M.Quliyev yazırdı: "Nədənsə Hüseyn Cavid qatnarmıza minmək üçün qonşu, qardeş Gürcüstanın markozini seçmişdir. Biz Cavidin Azərbaycana qatnarmızı çox gözələdik və buna uzun-uzadı ümid etdik. Görünür, şair "tarixin lokomotivi" nə inanmışdır, dal vaqonların birinə minmiş və yolda, yanmıstan-siyalarn birində yavaşca qatardan düşmüşdür" [14, s.35]. Tapədən dirnağa milli sənətkar olan Cavidin sovetlərin qatnarma minməsinə gözələmək mümkün deyildi.

Sovetlər Azərbaycanı işğal edəndə Cavid artıq tanınmış, oturmuş bir sənətkar idi. Təbii ki, mütəfəkkir sənətkar "tarixin lokomotivi" nə inanmayacaqdı və sovetlərin qatnarma oturmayacaqdı və susmayacaqdı. Qorxunc bir zamanda rejimə qarşı çıxaraq "Xəyyam" əsəri ilə sənətkar və zaman, sənətkar və hökmdar məsələlərini gündəmə gətirəcədi. Nəyin bahasına olursa-olsun böyük sənətkarı özünü-nükleşdirməkdə ısrarlı olan sovet tənqidinin şairin "Azar" poemasını daha çox sosializm ədəbiyyatına doğru atılmış addım kimi dəyərləndirmələri də bu fikrə xidmət edirdi. Halbuki, Cavidin estetik ideali qətiyyənlə dəyişməmişdir, əksinə daha da konkretləşmişdir. Hər zaman, həyatda və yaradıcılıqda da sözlən əsl mənasında əfəndi olan Cavid "Azar" də Sovetlərin komsolom obrazına qarşı

türk təfəkkürü ilə düşünən Azər obrazını yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında Türk tarixi, Türk fəlsəfəsi, Türk dili, Türk əxlaqı və Turan ideologiyası bütövdür, təməldir. Sərt rejim və ideologiyanın hökm sürdüyü qorxunc dövrdə belə milli mənavi dəyərlərimizi yad unsurlardan qorumağı və gələcək nəsillərə ötürməyi bacaran sənətkarın ədəbiyyatın, sənətin gücü ilə yaratdığıları düşünən olduğu kimi, bu gün də Milli ideologiyaya xidmət etməkdədir. "Türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının simvolu" [15, s.48] olan 3 rəng (göy-mavi – Türkçülük, qırmızı – müasirlik, yaşıl – İslam) qəlbə milli duyğularla çəşub-daşan Hüseyn Cavid sənətinin əsasını təşkil edir.

Ölkəni əhatə edən "ədəbiyyat sosial-demokrat mexanizmasının" "tərkəciyi və vintciyi" olmalıdır, şüarının qələbə çalması üçün Sovetlər cəmiyyətdə, ədəbiyyatda, mədəniyyətdə, yeni, ancaq yad – sosialist realizmi, proletar ədəbiyyatı, sovet əxlaqı, sovet adamı, sovet düşüncəsi, "Ədəbi məhkəmələr" kimi kəlmələri götürmüşdi. "Hücum", "İnqilab və mədəniyyət" yan-yana gətirilərkə jurnallara ad kimi verilmişdi. Özümüzdən-özümüzdə kəskin, qorxunc bir hücum başladılmışdı, bu oyunda hücumçu da, qarşıçı da, oyunçu da özümüz idik, ancaq hər kəsin ipləri keçmiş SSRİ-nin əlində idi. Bu qədr çətin bir zamanda Azərbaycan cəmiyyəti siyasiləşmiş ədəbiyyatda, sənətdə, mədəniyyətdə var olmaq üçün mübarizəyə girişmişdi. Bu zaman ədəbi mövqelərinə ədəqətli olan, zamanı daha çox öz idealları işığında dərk və tədqiq etməyə çalışmış sənətkarlar H.Cavid, Ə.Cavid, M.Müşfiq, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Salman Mümtaz və b. sovet dövründə sosializm cəbhəsindən kəskin tənqiddə tüş gəlmişdilər. Milli düşüncə, milli kimlik, milli mücadilə üçün mübarizə edənlər 1937-39 repressiyasında məhv edilərsə də, milliliyi, müstəqillik ideallarını yaradıcıqlarında yaşatmağı bacardılar. Bununla da ömürlük yaşamaq haqqı qazandıılar. Bu gün dönəm ədəbiyyatı üçün yazılanlar da "ölən ədəbiyyat" kimi tarixə gömülmüşdür. Beləliklə, ideologiyanın sifarişi ilə yaranan ədəbiyyat özündən əvvəlki ədəbi ənənələrinə qarşı çıxsa da, həyatda özünü doğrultmamış, yaşamaq haqqı qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifli V. Karvanbaşı, yolum həyanadır. Bakı, "Gənclik", 1998.
2. Петров С.М. Социалистический реализм. Москва, «Просвещение», 1977.
3. Rus ədəbiyyatı tarixi. Bakı, "Maarif", 1976.
4. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1947.
5. Hikmət N. Günəşi içənlərin türküsü. Bakı, 1927.
6. Müşfiq M. Həyat sevgisi. Bakı, "Yazıçı", 1988.
7. Qəhrəmanlı N.M. Müşfiq 1920-1930-cu illərin ədəbi tənqidində. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. III kitab. Bakı, "Elm", 2010.
8. Rza R. İllər və satirlər. Bakı, Azərneşr, 1960.
9. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Elm", 2007.
10. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1979.
11. Məmmədli Q. Cavid – ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı, "Yazıçı", 1982.
12. Zeynəlli H. Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim. Zeynəlli H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1983.
13. Rəsulzadə M. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. Mühacirət ədəbiyyat kitabxanası. I cild. Bakı, "Elm", 2016.
14. Quliyev M. Türk ədəbiyyatında sağ uqlon. "İnqilab və mədəniyyət", 1929.
15. Azərbaycan tarixi (hazırlayan: İ.Əliyev). Bakı, "Elm", 1993.

POLARIZATION OF IDEA AND CREATIVITY IN OUR LITERATURE PUBLIC OPINION (1920-1930)

Summary

The article focuses on 20-30s of XX century characterized as a complex and contradictory period of our literature and analyses bifurcation tendencies in literature, polarization of idea creativity on the basis of samples selected from works by writers of that period. The conclusion is that although the literature created by the ideology opposes previous literary traditions, it could not justify itself, and could not get right to live.

ИДЕЙНО-ТВОРЧЕСКАЯ ПОЛЯРИЗАЦИЯ В ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1920-1930 гг.

Резюме

В статье внимание уделено 20-30 годам XX столетия, характеризующимся как сложный и противоречивый период нашей литературы, и происшедшему в литературе стремлению к двойственности. Иде творческая поляризация прослежена на примерах, взятых из произведений творцов того времени, и сделан вывод, что литература, созданная по идеологическим установкам, выступая против предшествующих литературных традиций, не утвердила себя и не заслужила права на жизнь.